

VI. KOŚCIÓŁ SALWATORA WE WROCŁAWIU

VI.1. RELIKTY KOŚCIOŁA SALWATORA WE WROCŁAWIU

PRZEMYSŁAW GUSZPIT, ROLAND MRUCZEK, TOMASZ KASTEK

WSTĘP

Relikty partii fundamentowych dawnego kościoła Salwatora, stojącego w obrębie pierwszego wrocławskiego cmentarza protestanckiego na dawnym Wygonie Świdnickim (*Schweidnitzer Anger*), odkryto wraz z późniejszymi pozostałościami fortyfikacji pruskich oraz kamienic mieszczańskich, w trakcie prac archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w obrębie inwestycji budowlanej¹ na terenie obejmującym dawne działki mieszczańskie przy ul. Czystej 1 i 3, pl. Czystym (dawniej *Salvatorplatz*) 2–6, a także w niezabudowanej części obecnego pl. Czystego.

W skład zespołu badawczego przedsiębiorstwa Akme – Zdzisław Wiśniewski Sp. z o.o., prowadzącego prace archeologiczne, architektoniczne i antropologiczne wchodzili: Przemysław Guszpit (kierownik prac archeologicznych), Zofia Łubocka, Roland Mruczek (kierownik prac architektonicznych), Tomasz A. Kastek, Maciej Broda, Magdalena Wojcieszak, Jacek Wojcieszak i Marcin Wójcik. Konsultacji w trakcie prac udzielili prof. dr hab. Krzysztof Wachowski i prof. dr hab. Włodzimierz Wojciechowski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Prace prowadzono z przerwami w okresie od września 2005 do marca 2007 r. Postęp i zakres robót wyznaczały kolejne

etapy prac ziemnych związanych z przełożeniem poszczególnych sieci: energetycznych, ciepłowniczych wraz z komorami, wodociągowych i kanalizacyjnych ze studniami, osadnikami i przyłączami. Istotnym ograniczeniem zasięgu prowadzonych prac eksploracyjnych był również zabytkowy starodrzew pl. Czystego, na który składały się dęby i cisy. Badania te nie objęły całego, zachowanego do dzisiaj, cmentarza.

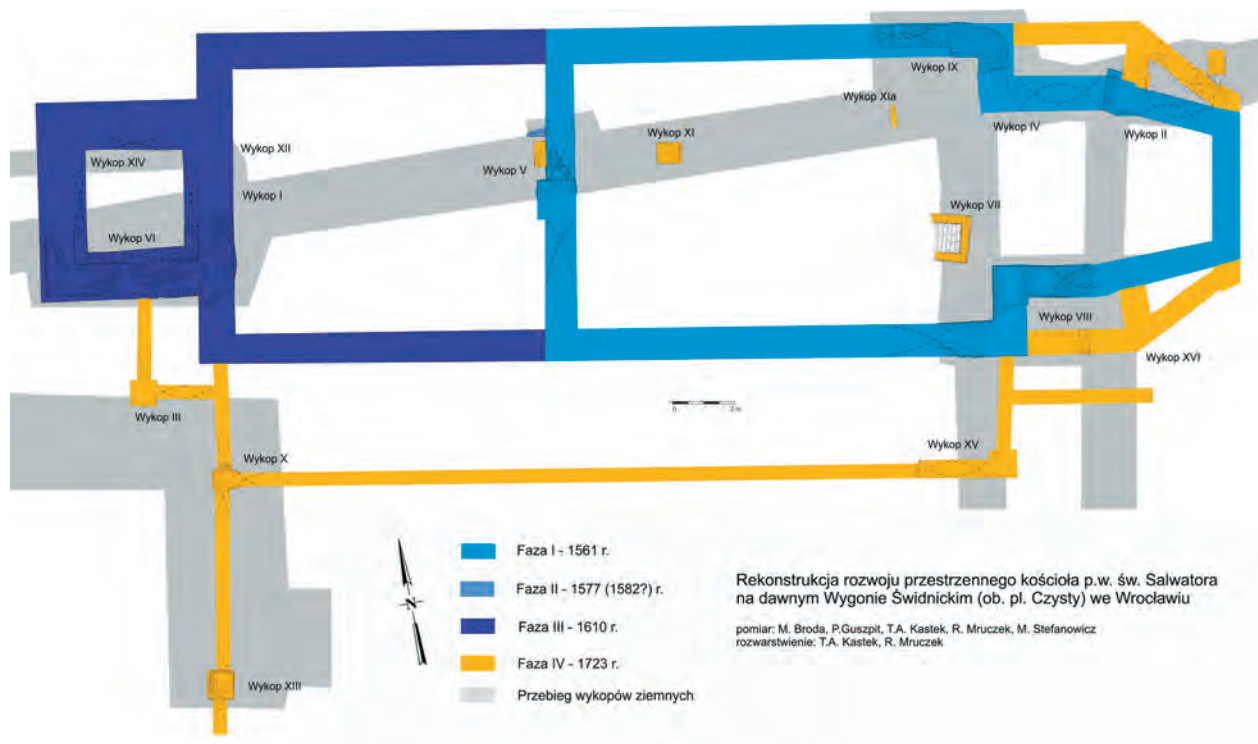
Pierwsze wyniki badań kościoła Salwatora, pozostającego od początku swego istnienia w ścisłym związku z wrocławską farami magdaleńską, w skrótovej formie zostały już zreferowane w trakcie konferencji: *Śródmiejska Katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia* (Guszpit i in. 2010). Niniejsze opracowanie poświęcono wyłącznie badaniom i studiom dotyczącym świątyni Salwatora, zwłaszcza ewolucji jej formy architektonicznej oraz zagadnieniom warsztatowym (por. Caban, Mruczek 2014). Zarejestrowane w wielu wykopach fragmenty murów pozwoliły na podjęcie próby rekonstrukcji przestrzennej kościoła i przemian jego architektury od chwili powstania w XVI w. po zniszczenie w XIX w. Pierwsza taka próba, dokonana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, skupiała się na wyglądzie kościoła barokowego i doczekała się już publikacji (Majdzik, Małecka, Pasalski 2012, s. 136–145 oraz XLIV–LI). Próba kolejna, autorstwa Mariusza Cabana, zawarta w niniejszym tomie, przynosi szczegółowe rekonstrukcje wszystkich faz budowlanych nieist-

¹ Na podstawie zezwoleń wydanych przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu: nr 968/2005 z 07.10.2005 r., 69/2006 z 26.01.2006 r., 722/2006 z 13.07.2006 r. oraz 1141/2006 z 30.10.2006 r.

niejącej świątyni, otwierając jednocześnie dyskusję nad możliwościami odtworzenia wyglądu budowli historycznych, zachowanych szczątkowo.

Charakterystyczna technika i technologia wznoszenia murów fundamentowych kościoła Zbawiciela, przywodząca na myśl kluczowe wrocławskie budowle realizowane w XV i XVI w., oraz dość dokładne rozwarstwienie chronologiczne odkrytych reliktów przy precyzyjnym datowaniu poszczególnych faz budowlanych, notowanych w źródłach historycznych, dały również niepowtarzalną szansę ponownego przyjrzenia się wrocławskiemu warsztatowi budowlanemu schyłku średniowiecza i początków czasów nowożytnych. W ostatnich latach – z braku nowych źródeł – zagadnienie to stało się niemal wyłącznie domeną analiz historyków sztuki, skupiających się na zagadnieniach związanego z tymi budowlami wystroju rzeźbiarskiego i charakterystycznej „archaizującej” stylistyki. Z punktu widzenia archeologów i historyków architektury był to okres technicznie i technologicznie bardzo charakterystyczny ale jednocześnie trudny do precyzyjnego datowania bez pomocy detalu architektonicznego. Zupełnie nowe możliwości otwierają jednak badania laboratoryjne zapraw użytych do wzniesienia świątyni Salwatora

i najważniejszych wrocławskich inwestycji z lat 1459–1610. Kolejną szansą na postęp prac okazały się statystyczne analizy cegieł z tych obiektów, przeprowadzone testowaną aktualnie metodą autorstwa Mariusza Cabana, nawiązującą do dokonań Marii Żemigajły i Tadeusza Poklewskiego. Oczywiście analizy te możliwe były dzięki rozwijającym się lawinowo w ostatnich latach inwestycjom budowlanym na terenie Wrocławia i prowadzonym w ich obrębie badaniom archeologiczno-architektonicznym. Zdecydowanie największym osiągnięciem badawczym w tej dziedzinie, i jednocześnie kolejną zachętą do ponownego podjęcia tematu były badania w latach 2007–2011 obwarowań i fortyfikacji miejskich na wrocławskim pl. Wolności, które ukazały nieznane dotąd szczegóły techniczne i technologiczne budowli miejskich przełomu XV i XVI w. oraz pozwoliły nakreślić ich domniemane tło europejskie (Konczewski, Mruczek, Piekalski 2010; Mruczek, Stefanowicz 2010; Badura, Kastek, Mruczek, Stefanowicz 2010). Zatem istotą niniejszego opracowania jest przedstawienie architektury wrocławskiego kościoła Salwatora na szerokim tle śląskim i europejskim a także zapoczątkowanie nowego etapu dyskusji, zwłaszcza w gronie wrocławskich archeologów i historyków

Plan 1. Rekonstrukcja rozwoju przestrzennego kościoła p.w. św. Salwatora na dawnym Wygonie Świdnickim we Wrocławiu (pomiar: M. Broda, P. Guszpit, T.A. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz; rozwarstwienie: T.A. Kastek, R. Mruczek)

Plan 1. Reconstruction of spatial development of the church of Our Saviour on former Wygon Świdnicki (Czysty Square at present) in Wrocław (measurement: M. Broda, P. Guszpit, T.A. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz; dissection: T.A. Kastek, R. Mruczek)

architektury, na temat lokalnego warsztatu budowlanego w 2. poł. XV i w XVI w., tym razem widzianego przez pryzmat techniki i technologii budowy (por. Caban, Kastek, Mruczek 2014; 2014a; w druku; Caban, Mruczek 2014).

Autorzy chcieliby złożyć w tym miejscu serdeczne podziękowania prof. dr. hab. inż. arch. Małgorzacie Chorowskiej i prof. dr. hab. inż. arch. Jackowi Kościukowi za życzliwą pomoc i konsultacje badań dotyczących wrocławskiego warsztatu budowlanego. Osobne podziękowania należą się Zdzisławowi Wiśniewskiemu – właścicielowi i prezesowi przedsiębiorstw archeologiczno-budowlanych: Akme – Zdzisław Wiśniewski i Akme – Zdzisław Wiśniewski Sp. z o.o., realizujących w latach 1992–2014 większość

spośród wymienionych w tekście inwestycji. Kolejne podziękowania należą się Marii Gąsior, Agnieszce Witkowskiej i Paulinie Jaciów z Laboratorium Technologiczno-Konserwatorskiego na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej oraz Wojciechowi Bartzowi z Instytutu Nauk Geologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego za doskonałą współpracę przy badaniach próbek zapraw i inspirację do dalszych poszukiwań. Podziękowania należą się również Jerzemu Ilkoszowi – dyrektorowi Muzeum Architektury we Wrocławiu – za umożliwienie przeprowadzenia badań i analiz na terenie dawnego zespołu pobernardyńskiego, a także Gospodarzom innych, wymienionych w tekście budowli, za pomoc w przeprowadzeniu wymaganych analiz.

1. RELIKTY KOŚCIOŁA SALWATORA. WYNIKI BADAŃ TERENOWYCH

Relikty architektury świątyni zostały rozpoznane sondażowo w trakcie badań archeologiczno-architektonicznych dawnego cmentarza parafialnego. Wyniki prac przedstawiono poniżej według porządku wykopów badawczych. Ich lokalizację przedstawiono na ryc. 1. Zakres i przebieg badań determinowały w dużym stopniu kolejne etapy prac ziemnych związanych z przełożeniem sieci: energetycznych, ciepłowniczych, wodociągowych i kanalizacyjnych. Istotnym ograniczeniem ich zasięgu okazał się zabytkowy starodrzew pl. Czystego oraz fakt, iż teren ten stanowił logistyczne zaplecze inwestycji. Mimo to, udało się zarejestrować charakterystyczne węzły murów obwodowych świątyni i dokonać ich chronologicznego rozwarstwienia.

Fot. 1. Wrocław, kościół Salwatora, wykop I. Widok ściany zachodniej korpusu kościoła z fazy III od strony E
Photo 1. Wrocław, church of Our Saviour, excavation I. View of the west wall of the church body from phase III as seen from side E

WYKOP I

Został on założony w północno-zachodniej części pl. Czystego (dawny *Salvatorplatz*), w celu zlokalizowania reliktyw znanej z archiwaliów świątyni, wyprzedzając założenie wykopów instalacyjnych. Miał kształt prostokąta o wymiarach 1,5 × 2,0 m. Odkryto w nim fragment korony masywnego muru o szer. 1,10–1,16 m, o przebiegu N-S, zbudowanego z cegieł formatu 26,0–27,5 × 12,5–13,5 × 7,5–8 cm, ułożonych w wążku nieregularnym, miejscami niderlandzkim, połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy od stalowej do białej (fot. 1). Technika i technologia budowy wskazuje, że został zbudowany w 2. poł. (4 ćw.?) XVI – 1. poł. XVII w.

Fot. 2. Wrocław, kościół Salwatora, wykop II. Widok północnej części prezbiterium z fazy I (relikty w głębi) i IV od strony N

Photo 2. Wrocław, kościół Salwatora, excavation II. View of the north part of the presbytery from phases I (relics in depth) and IV as seen from side N

WYKOPY II; IV; IX

Zostały one założone w północno-wschodniej części pl. Czystego, w celu zlokalizowania reliktów prezbiterium świątyni. Odkryto w nich reliktury murów z kilku faz budowlanych, północno-wschodniej części kościoła. Wszystkie wymienione wykopy miały kształt prostokąta o wymiarach odpowiednio: II – $2,0 \times 1,5$ m; IV – $4,7 \times 2,6$ m; IX – $4,4 \times 1,8$ m.

Najstarszym stratygraficznie murem był fragment arkadowej partii fundamentowej murów magistralnych korpusu i wyodrębnionego, wielobocznie zamkniętego prezbiterium. Fundament oparto na masywnych, prostopadłościennych filarach ceglanych dwu- i trójramiennych, zlokalizowanych w miejscach załamania murów obwodowych. Zarejestrowano fragment ściany północnej korpusu kościoła o długości 4,20 m, jego narożnik północno-wschodni i odcinek ściany wschodniej, o długości 2,50 m. Następnie rozpoznano dobijającą do niej pod kątem prostym północną ścianę prezbiterium, o długości ok. 4,0 m i pierwszą spośród ścian poligonalnego zamknięcia, również o długości ok. 4,0 m. Korony murów odkrytych reliktów rejestrowano na poziomie 117,02–118,18 m n.p.m.; odsadzki na wysokości 116,95 i 117,32 m n.p.m. Ze względu na charakter wykopów, podporządkowanych pracom instalacyjnym, nie osiągnięto poziomu posadowienia murów.

Narożnik północno-wschodni korpusu wykonano w postaci filara dwuramiennego. Najstarszym stratygraficznie elementem była tam ściana wschodnia korpusu, o szerokości 0,93–1,12 m, zaopatrzona w odsadzkę o szer. 0,19–0,20 m od strony wschodniej, do której północnego krańca na styk (niżej do pozostawionych strzępi bocznych?) dobudowano ramię zachodnie filara, o długości 0,95 m i szerokości 1,12 m, górą zakończone strzępiami, w dolnej partii zaś zapewne zaopatrzone w odsadzki. Z opisanego ramienia wyprowadzono w kierunku zachodnim arkadę konstrukcyjną o szerokości 0,72–0,77 m i rozpiętości ok. 2,0 m, składającą się na fundament ściany północnej korpusu, wypełniając następnie starannie ceglami przestrzeń pachy.

Ta sama wschodnia ściana korpusu posłużyła swoim przeciwnym, południowym krańcem, również zaopatrzoną w strzępia boczne, za oparcie dla konstrukcji ścian prezbiterium. Przy jego budowie filary fundamentowe założono analogicznie w miejscach załamania ścian. W miejscu połączenia ściany północnej prezbiterium i pierwszej spośród ścian jego wielobocznego zamknięcia znajdował się filar trójramienny. Miał on szerokość 1,16 m poniżej odsadzki i 0,90 m powyżej jej poziomu.

Arkada wyprowadzona z jego zachodniego, zaopatrzonego w strzępia końcowe ramienia, spinająca mury prezbiterium z korpusem, miała szerokość 0,90–0,93 m przy rozpiętości ok. 2,40 m. Niemal identyczne parametry – szerokość 0,88 m i rozpiętość ok. 2,40 m – miała arkada oparta na ramieniu wschodnim, również zakończonym strzępiami. Tworzyła ona fundament pierwszej spośród ścian jego wielobocznego zamknięcia. Pachy arkad zostały wypełnione ceglami z wykorzystaniem wspomnianych strzępi. Na koronie muru zachował się wyraźny negatyw wyższej jego partii ceglanej (ściany?), istotnie korygującej poligonalny zarys fundamentów przez zwiększenie kąta załamania pierwszej ze ścian wielobocznego zamknięcia w stosunku do ściany północnej prezbiterium z 12° do 30° (kąt wewnętrzny odpowiednio ze 168° do 150°). Kąt zmierzony pomiędzy licem partii fundamentowej a licem partii nadziemnej – wyznaczonym przez opisany negatyw ściany – wynosił bowiem 18° . Nie udało się ustalić czy ściana ta była pierwotnie w pełnej wysokości murowana, czy też wyżej miała konstrukcję szkieletową. Sądząc po zachowanym negatywie, wzniesiono ją również z cegieł „palcówek”, ułożonych w wątku jednowozówkowym. Trzecia arkada, o nie do końca wyjaśnionym przeznaczeniu – prawdopodobnie usztywniająca fundament lub niosąca domniemaną, pierwotną przyporę (?) – dochodziła do filara od strony północnej, opierając się na przygotowanej odsadźce. Z obu, wychodzącymi z niego ścianami prezbiterium, tworzyła kąt ok. 94° – 96° .

Wszystkie opisane mury zbudowano w wykopie wąskoprzestrzennym, z dobrze wypalonych w atmosferze utleniającej cegieł „palcówek” formatu $26,0$ – $26,8 \times 11,5$ – $12,6 \times 7,9$ – $8,3$ cm (prezbiterium) i $28,5 \times 13,7$ – $14,0 \times 7,7$ – $8,6$ cm (korpus), ułożonych w wątku jednowozówkowym (gotyckim, polskim), połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnopopielatej, popielatobrazowej do stalowej, z dużą zawartością węgla wapnia w postaci grudek i pyłu oraz domieszką prażonego kruszywa granitowego. Technika i technologia budowy wskazuje na ich powstanie w 4. ćw. XV – 2. tercji XVI w. i pozwala doszukiwać się związków z warsztatami pracującymi przy budowie wrocławskich fortyfikacji miejskich na przełomie XV i XVI w., oraz obiektów leżących w ich sąsiedztwie (por. Kitliński, Limisiewicz, Mruczek 2004; Mruczek, Nowakowski, Stefanowicz 2005; Badura, Kastek, Mruczek, Stefanowicz 2010; Konczewski, Mruczek, Piekalski 2010; Mruczek, Stefanowicz 2010; Kastek, Mruczek, Nowaczyk 2011; 2013).

Fot. 3. Wrocław, kościół Salwatora, wykop III. Widok filara klatki schodowej z fazy IV od strony SE

Photo 3. Wrocław, church of Our Saviour, excavation III. View of a staircase pillar from phase IV as seen from side SE

Kolejne relikty architektoniczne odkryte w wykopach II, IV, IX wiązały się z przebudową opisanego założenia. Zlikwidowano wyodrębnione dotąd w bryle świątyni prezbiterium i poszerzono je do rozmiarów korpusu, powtarzając jednak dotychczasowe, poligonalne zamknięcie. Mury obwodowe nowego chóru wzniesiono również na fundamencie filarowo-łukowym. Ich relikty odkrywano na poziomie 117,75–118,22 m n.p.m. Zarejestrowano filar narożny, dwuramienny, o ramionach tworzących kąt 120°. Dostępne do badań ramię północno-zachodnie, o dług. 0,70 m i szer. 0,72 m, zakończono strzypami. Filar stanowił podparcie dla arkad fundamentowych ścian wielobocznego zamknięcia prezbiterium: północno-wschodniej, o dług. ok. 2,40 m i szer. 0,62–0,65 m i wschodniej. Analogiczny filar dwu- lub trójramienny znajdował się w miejscu styku ściany północnej prezbiterium i pierwszej ze ścian jego poligonalnego zamknięcia – ściany północno-wschodniej. Tworzyły one kąt ok. 140°. Choć sam filar pozostawał poza granicami wykopu, o jego obecności i kształcie sądzić można na podstawie zachowanych łuków fundamentowych. W bezpośrednim sąsiedztwie pierwszego z filarów, na północ od załamania ścian: północno-wschodniej i wschodniej prezbiterium, znajdował się jeszcze jeden filar, o szer. 0,54–0,56 m i długości w granicach obserwacji 0,80 m, z jego południowego ramienia wyprowadzono arkadę o szer. 0,54 m, prawdopodobnie stabilizującą fundament budowli. Nie można jednakże wykluczyć, że po północnej stronie prezbiterium stała wówczas jeszcze jedna budowla, na planie prostokąta (zakrystia?) lub też jest to ślad kolejnej przebudowy zamknięcia prezbiterium z poligonalnego na proste.

Fot. 4. Wrocław, kościół Salwatora, wykop IV. Widok zachodniej ściany korpusu i dochodzącego do niej prezbiterium (ściana po lewej) z fazy I

Photo 4. Wrocław, church of Our Saviour, excavation IV. View of the west wall of the church body and its adjacent presbytery (wall to the left) from phase

Wszystkie odkryte mury, poświadczające przebudowę partii wschodniej kościoła, zbudowano w wykopie wąskoprzestrzennym, z cegieł formatu 25,0–26,2 × 12,0–13,1 × 6,3–7,6 cm i wtórnie użytych o formatach średniowiecznych, ułożonych w wążku nieregularnym, miejscami niderlandzkim, spojonych dość twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnopopielatej, z zawartością wapna pylistego. Technika i technologia budowy wskazuje na ich powstanie w szerokim przedziale czasowym od XVIII do poł. XIX w.

WYKOP III

Zlokalizowany był w odległości 2,82 m na południe od wieży kościelnej i w odległości 1,91 m od ściany zachodniej, dobudowanej w okresie baroku południowej nawy kościoła (zob. rozdział VI.2.). Odkryto tutaj pozostałość narożnego, południowo-zachodniego, filara klatki schodowej, w górnej części zniszczonego. Określenie dokładnej szerokości arkad wschodniej jak i północnej ścian fundamentowych tego założenia, było bardzo utrudnione. Odkryty filar miał kształt kwadratu o boku 0,72–0,74 m i posiadał odsadzkę o szerokości do 0,08 m. Korona reliktu została zarejestrowana na wysokości 118,89 m n.p.m. natomiast wspomniana odsadzka na wysokości 117,67 m n.p.m. Filar ten, zbudowany z cegieł, w górnej części lekko był przechylony w kierunku wschodnim. Użyto cegieł formatu 25,2–26,0 × 10,9–12,4 × 6,5–7,7 cm, ułożonych w wążku nieregularnym, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy żółtej, z zawartością węgla wapnia w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych

Fot. 5. Wrocław, kościół Salwatora, wykop V. Na pierwszym planie ściana zachodnia kościoła renesansowego (faza I). W głębi fragment muru z fazy II. Pośrodku filar z fazy IV
 Photo 5. Wrocław, church of Our Saviour, excavation V. West wall of the renaissance church (phase I), foreground. Fragment from phase II, in depth. Pillar from phase IV

grudek wapna. Spoina nieopracowana, lekko tylko rozmazana na ceglach, świadczy o tym, iż relikw ten miał się znajdować w ziemi. Jego powstanie wiązać należy z barokową fazą budowlaną.

WYKOP V

W wykopie o szerokości do 0,70 m, poprowadzonym ze wschodu na zachód – w przybliżeniu w osi podłużnej zlokalizowanego już wówczas kościoła – odkryte zostały relikty murów z trzech faz budowlanych, przebiegające po osi północ-południe. Wykop został rozszerzony w rejonie ich odkrycia do szer. 1,50 m. W miejscu tym zidentyfikowano relikty z trzech faz budowlanych. Odkryte fragmenty świątyni znajdowały się mniej więcej w połowie szerokości jej korpusu. Pierwszy z nich był pozostałością filara i wyprowadzonej z niego w kierunku północnym arkady fundamentu filarowo-łękowego. Łęk ten wstawiono do wcześniej przygotowanych strzępi wklęsłych. Analogiczne strzępia i arkada powinny znajdować się po stronie południowej filara. Świadczyć może o tym ułożenie filara po środku ściany zachodniej, mniej więcej w równej odległości pomiędzy ścianami obwodowymi północną i południową. Odkryty filar miał szerokość 1,26 m i długość, w obrębie wykopu – 0,60 m, natomiast dostawiona od strony północnej arkada miała szerokość 0,76 m i zachowała się na długości 0,97 m. Korona muru odsłonięta była na głębokości 118,17 m n.p.m. Była to pozostałość zachodniego zamknięcia z najstarszej fazy budowy kościoła, przed jego przebudową i przedłużeniem w kierunku zachodnim. Odkryty mur,

postawiony we wkopie wąskoprzestrzennym, zbudowany był z cegieł formatu $26,8\text{--}28,6 \times 12,2\text{--}13,2 \times 7,0\text{--}8,6$ cm, z dobrze wypalonych w atmosferze utleniającej cegieł „palcówek” połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-popielatej, popielatobrazowej do stalowej, z dużą zawartością węglanu wapnia w postaci grudek i pyłu oraz domieszką prażonego kruszywa granitowego. Technika i technologia budowy wskazuje na to, iż należy wiązać ten odcinek z fazą budowy murów odkrytych w wykopach II, IV, VIII i IX.

Kolejny mur dostawiony był do opisanej wyżej ściany fundamentowej filarowo-łękowej zachodniej. Jego relikw odkryty został na niewielkiej przestrzeni. Narożnik dostawionej ściany zidentyfikowany został na długości 0,59 m, szerokości 0,28 m i miał wysokość trzech warstw cegieł. Ten niewielki fragment muru stanowi prawdopodobnie pozostałość pierwszej wieży dostawionej do kościoła z najstarszej fazy. Nie udało się określić poziomu posadowienia tej budowli, ani konstrukcji jej fundamentów. Zbudowano go z cegieł formatu $27,4 \times 12,8\text{--}13,0 \times 7,4$ cm, połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy popielatobrazowej do stalowej, z dużą zawartością węglanu wapnia w postaci grudek i pyłu oraz domieszką prażonego kruszywa granitowego. Technika i technologia budowy wskazuje na pokrewieństwo obiektu z relikwami znanymi z wykopu II, IV, VIII i IX, lecz zaprawa zastosowana przy jego wznoszeniu różni się nieznacznie od spoiw tam zarejestrowanych.

Najmłodszym elementem występującym w tym miejscu, był półfilar o wymiarach $0,83 \times 0,38$ m, dostawiony do ściany filarowo-łękowej. Była to pozostałość konstrukcji podtrzymującej empore północną, tak jak relikw z wykopów XI i XIa. Element ten zbudowany był z cegieł formatu $27,0 \times 12,8\text{--}13,2 \times$ cm, spojonych średnio twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węglanu wapnia w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoiny nieopracowane, lekko tylko rozmazane na ceglach. Półfilar ten wiązać należy z barokową fazą budowlaną.

WYKOP VI

Został założony w celu zlokalizowania relikwów wieży świątyni. Miał on plan prostokąta o wymiarach około $3,5 \times 6,0$ m. Zarejestrowano w nim relikw murów obwodowych budowli wraz z zarysem prostopadłościenną wieży, ukazujące pierwotny kształt zachodniej części kościoła i dalsze jego przemiany.

W wykopie odkryto fragment ściany zachodniej kościoła oraz murów obwodowych czworobocznej

(kwadratowej?) w planie wieży, na które składały się ściana południowa i fragment ściany zachodniej. Zostały one zbudowane na litym fundamencie ceglany. Najstarszym stratygraficznie elementem była ściana zachodnia świątyni, o szerokości 1,16–1,18 m, odsłonięta na długości 3,25 m. Do niej dobudowano mury obwodowe wieży, na planie litery „C”. Ściana południowa miała długość 4,90 m powyżej odsadzki i 5,11 m poniżej jej poziomu oraz szerokości odpowiednio: 1,02 m i 1,16–1,17 m. Przewiązana z nią ściana zachodnia zarejestrowana została na odcinku o długości 2,20 m, miała szerokość 0,95 m. Do tak uformowanych murów obwodowych wieży dostawiono na styk wewnętrzne narożne półfilary przyscienne, pomiędzy którymi powstały wnęki nakryte łękami prawdopodobnie odcinkowymi. Półfilar południowo-wschodni miał ramię północne o długości mierzonej wewnątrz wieży – 0,62 m (całkowitej – 1,02 m) przy szerokości 0,44–0,45 m oraz ramię zachodnie o długości 0,76 m (całkowitej – 1,20 m) przy szerokości 0,40–0,42 m. Półfilar południowo-zachodni miał ramię północne o długości mierzonej wewnątrz wieży – 0,78 m (całkowitej – 1,16–1,17 m) przy szer. 0,40–0,43 m i ramię wschodnie o dług. mierzonej wewnątrz wieży – 0,86 m (całkowitej – 1,29 m) przy szerokości 0,36–0,38 m. Pomiędzy nimi, w ścianie południowej wieży, powstała w ten sposób wnęka o szerokości 1,54–1,69 m, zamknięta łukiem odcinkowym, po którym przetrwało wezgiełowie, czytelne w ramieniu wschodnim półfilara południowo-zachodniego. Korony murów odkrytych reliktyw rejestrowano na zróżnicowanym poziomie 116,89–118,42 m n.p.m. Odsadzka wewnętrzna ściany zachodniej kościoła znajdowała się na poziomie 116,31 m n.p.m.

Mury magistralne kościoła wzniesiono z cegieł formatu 26,0–27,5 × 12,5–14,0 × 7,5–8,0 cm, półfilary narożne zaś z cegieł o wymiarach 25,5–29,0 × 12,0–13,0 × 7,0–8,0 cm, ułożonych w wątku niderlandzkim i nieregularnym, spojonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy białej, miejscami jasnopopielatą, z zawartością prażonego kruszywa granitowego(?). Budowano je w wykopach wąskoprzestrzennych, pozostawiając nieopracowane spoiny, często z przywartą ziemią. Technika i technologia budowy wskazuje na ich powstanie w 2. poł. (4 ćw.?) XVI – 1. poł. XVII w. Parametry zaprawy bliskie są spoiwom stosowanym we wrocławskim budownictwie renesansowym i jednocześnie zupełnie odmienne od zapraw znanych z licznych budowli barokowych.

Fot. 6. Wrocław, kościół Salwatora, wykop VI. Ściana zachodnia korpusu kościoła (po lewej) wraz z wieżą – faza III. Widok od strony NE

Photo 6. Wrocław, church of Our Saviour, excavation VI. West wall of the church body (left) with the tower – phase III. View from side NE

WYKOP VII

Wykop założony został w rejonie, później zidentyfikowanej, wschodniej ściany obwodowej korpusu kościoła. W pobliżu południowego narożnika wschodniej ściany obwodowej korpusu i południowej ściany prezbiterium odkryta została krypta. W jej zasypie nie odkryto żadnych pozostałości. Krypta ta, zorientowana była w osi wschód – zachód, z lekkim odchyleniem w kierunku południowo-wschodnim – północno-zachodnim. Korony murów odsłonięte zostały na poziomie 117,90 m n.p.m. Narożnik południowo-wschodni grobowca znajdował się w odległości 0,82 m od wspomnianego już narożnika łuku tarczy. Grobowiec ten, odkryty na długości 1,27 m, miał szerokość zewnętrzną 1,52 m a wewnętrzną – 0,96 m. Ściany miały szerokość pojedynczych cegieł ułożonych główkami i zachodząc na siebie co pół szerokości cegły. W narożnikach ułożone były na zakładkę. Dno również wyłożone było cegłami ułożonymi na płasko. Ściany grobowca zachowały się maksymalnie do siedmiu warstw cegieł. Stan zachowania nie pozwala określić pierwotnej wysokości komory grobowej. Do jej budowy użyto cegieł formatu 26,4–27,8 × 12,5–13,5 × 6,5–7,4 cm, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węgla wapnia w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoina była nieopracowana, wręcz wypływała pomiędzy cegieł. Powstanie krypty wiązać należy z barokową fazą budowlaną.

Fot. 7. Wrocław, kościół Salwatora, wykop VII.
Widok krypty od strony E – faza IV

Photo 7. Wrocław, church of Our Saviour, excavation VII.
Crypt seen from side E – phase IV

WYKOP VIII

Został założony w celu zlokalizowania relikwów prezbiterium świątyni. Odkryto w nim mury z kolejnych faz budowlanych, świadczące o pierwotnym kształcie południowo-wschodniej części kościoła i dalsze jego przemiany.

Spośród odkrytych w nim relikwów architektonicznych najstarszy stratygraficznie był fragment arkadowej partii fundamentowej murów magistralnych korpusu i wyodrębnionego, wielobocznie zamkniętego prezbiterium. Również w tej części kościoła fundament oparto na masywnych, prostopadłościennych filarach ceglanych dwu- i trójramiennych, lokalizując je w miejscach załamania murów

Fot. 9. Wrocław, kościół Salwatora, wykop IX. Widok narożnika NE korpusu kościoła z fazy I od strony S

Photo 9. Wrocław, church of Our Saviour, excavation IX. Corner NE of the church body from phase I as seen from side S

Fot. 8. Wrocław, kościół Salwatora, wykop VIII. Narożnik SE korpusu kościoła z fazy I i dochodzące do niego prezbiterium od lewej strony

Photo 8. Wrocław, church of Our Saviour, excavation VIII. Corner SE of the church body from phase I and its adjacent presbytery from the left

obwodowych. Odkryto fragment ściany południowej korpusu kościoła o długości 2,96 m, jego narożnik południowo-wschodni i odcinek ściany wschodniej, o długości 2,92 m. Następnie rozpoznano, dobijającą do niej pod kątem prostym, południową ścianę prezbiterium, o długości mierzonej w licu zewnętrznym, w granicach obserwacji – 2,15 m (wewnątrz – 3,27 m z półfilarem łuku tęczy). Korony murów odkrytych relikwów rejestrowano na poziomie 118,01–118,30 m n.p.m. Ze względu na charakter wykopów, podporządkowanych pracom instalacyjnym, nie osiągnięto poziomu posadowienia murów.

Najstarszym stratygraficznie elementem w wykopie VIII był narożnik południowo-wschodni korpusu kościoła. Wykonano go w postaci filara dwuramiennego, który jednocześnie tworzył swoim północnym ramieniem ścianę wschodnią korpusu. Miała ona długość bezwzględną 2,92 m (we wnętrzu – 1,78 m) i szerokość 1,04–1,09 m (1,14–1,18 m na poziomie odsadzki). Ramię zachodnie filara miało długość w licu zewnętrznym – 2,50 m (wewnątrz świątyni – 1,49 m). Wyprowadzono z niego w kierunku zachodnim arkadę fundamentową ściany południowej korpusu, o nierozpoznanej rozpiętości (w granicach obserwacji – 0,41 m) i szerokości 0,81–0,82 m. Ta sama wschodnia ściana korpusu posłużyła swoim przeciwnym, północnym krańcem, zaopatrzoną od wschodu w strzępia boczne, za oparcie dla konstrukcji fundamentu ściany południowej prezbiterium, która na rozpoznanym odcinku miała postać arkady o rozpiętości co najmniej 3,20 m (w granicach obserwacji 2,10 m) i szerokości 0,96–1,02 m.

Z wyjątkiem górnej partii fundamentu łuku tarczy – budowanej z wolnej ręki do pozostawionych strzępi schodkowych – wszystkie opisane mury budowano w wykopach wąskoprzestrzennych. Do ich wzniesienia użyto, jednolicie wypalonych w atmosferze utleniającej, cegieł „palcówek” formatu $26,0\text{--}28,5 \times 11,5\text{--}14,0 \times 7,7\text{--}8,6$ cm, ułożonych w wążku jednowozówkowym (gotyckim, polskim), połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnopopielatej, popielatobrazowej do stalowej, z dużą zawartością węglanu wapnia w postaci grudek i pyłu oraz domieszką prażonego kruszywa granitowego. Technika i technologia budowy wskazuje na ich powstanie w 4. ćw. XV – 2. tercji XVI w. i pozwala doszukiwać się związków z warsztatami pracującymi przy budowie wrocławskich fortyfikacji miejskich na przełomie XV i XVI w. oraz obiektów leżących w ich sąsiedztwie.

WYKOP X

Wykop zlokalizowany został w odległości 5,62 m na południe od narożnika wieży korpusu kościoła i 3,40 m od narożnika korpusu kościoła. Odkryty tu został filar trójramienny znajdujący się w osi ściany zachodniej przybudówki barokowej kościoła. Pierwotnie był to filar dwuramienny fundamentu filarowo-łukowego tejże ściany zachodniej, w który wmontowano arkadę fundamentu ściany nawy dobudowanej do kościoła, o przebiegu wschód-zachód, na wcześniej przygotowane wezglowie. Arkada północna została wstawiona na wcześniej przygotowane strzępia wklęsłe w filarze, natomiast południowa została dostawiona do strzępi wykutych od strony południowej. Filar miał długość 0,60 m po osi północ-południe, oraz 0,77 m po osi wschód-zachód. Arkady północna (ściana obwodowa zachodnia) i wschodnia (ściana obwodowa południowa) miały szerokość po 0,43 m natomiast arkada południowa (ściana obwodowa zachodnia) miała szerokość 0,45 m. Nie udało się określić poziomu posadowienia tego fundamentu oraz poziomu, z jakiego montowane były łąki. Korona fundamentu odkryta została na wysokości 118,75 m n.p.m. Filar zbudowany był z cegieł formatu $25,3\text{--}28,4 \times 12,4 \times 6,8\text{--}7,5$ cm, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węglanu wapnia w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoina nieopracowana, lekko tylko rozmażana na ceglach, świadczy o tym, iż element ten miał w całości znajdować się w ziemi. Powstanie tego reliktu wiązać należy z barokową fazą budowlaną. Na odkrytym relikcie zauważalna jest etapowość prac budowlanych, związana z powstawaniem tego obiektu.

Fot. 10. Wrocław, kościół Salwatora, wykop X. Filar z fazy IV, wyznaczający południową ścianę barokowej nawy

Photo 10. Wrocław, church of Our Saviour, excavation X. Pillar from phase IV defining the south wall of the Baroque nave

tu. Najpierw powstała ściana obwodowa zachodnia, z przygotowaną odsadzką na ścianę południową, a następnie wykute zostały strzępia pod kontynuację budowli w kierunku południowym.

WYKOP XI I XIA

Podczas prac wykopaliskowych, prowadzonych w wykopach wąskoprzestrzennych, natrafiono na pozostałość dwóch fundamentów filarów znajdujących się wewnątrz nawy głównej. Określono rzut tych relikтів, z których pierwszy zlokalizowano w środkowej a drugi we wschodniej części świątyni. Filar zachodni (wykop XI) został odsłonięty na głębokości 117,94 m n.p.m. Miał on wymiary czworoboku o wymiarach $0,74 \times 0,67$ m. Fundamenty te zbudowane były z cegieł formatu $26,2\text{--}27,4 \times 12,2 \times 7,6$ cm,

Fot. 11. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XI. Filar empory z fazy IV wewnątrz kościoła

Photo 11. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XI. Gallery pillar from phase IV inside the church

spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węgla wapnia w postaci pylistej, z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoiny nieopracowane, były lekko tylko rozmazane na ceglach. Powstanie tych reliktyw wiązać należy z barokową fazą budowlaną. Filary te stanowiły konstrukcję podtrzymującą empore północną kościoła.

WYKOP XII

W wykopie tym odsłonięto fragment korony ściany obwodowej zachodniej korpusu kościoła. Ze względu na to, iż wykop miał szerokość do 0,60 m, udało się ustalić tylko szerokość przebiegającej tam ściany po osi północ – południe – 1,15 m. Widoczny element zbudowany był z cegieł formatu 27,0 × 12,9 cm, spojonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy białej, miejscami jasnopopielatą, z zawartością prażonego kruszywa granitowego(?). Technika i technologia budowy wskazuje na to, że wiązać należy ten odcinek z czasem budowy murów odkrytych w wykopie VI (2. poł. XVI – 1. poł. XVII w.).

Fot. 12. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XII. Fragment ściany zachodniej korpusu kościoła z fazy III

Photo 12. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XII. Fragment of the west wall of the church body from phase III

WYKOP XIII

W wykopie tym odkryty został fundament z widocznym wezglowiem po arkadzie wyprowadzonej w kierunku północnym. Łęk w tym miejscu zbudowany był do wcześniej przygotowanych strzępi wkleśłych. Nie udało się ustalić czy ściana fundamentowa biegła dalej w kierunku południowym, gdyż ta część filara była mocno zniszczona. Nie zidentyfikowano również śladów świadczących o istnieniu ściany filarowo-łękowej, biegnącej w kierunku wschodnim.

Fot. 13. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XIII. Filar z fazy IV. Widok od strony SW

Photo 13. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XIII. Pillar from phase IV. View from side SW

Być może odkryty fragment filara fundamentowego to ślad istniejącego w tym miejscu ogrodzenia cmentarza przykościelnego. Odkryty mur zidentyfikowany został na poziomie 117,95 m n.p.m., natomiast odsadzka znajdowała się na poziomie 117,65 m n.p.m. Filar ten zbudowany był z cegieł formatu 26,8–27,2 × 12,3–12,5 cm, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węgla wapnia w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoina nieopracowana, lekko tylko rozmazana na ceglach, świadcząca o tym, iż reliktyw miał się znajdować w ziemi. Jego powstanie wiązać należy z barokową fazą budowlaną.

WYKOP XIV

W wykopie XIV odkryty został północny odcinek zachodniej ściany wieży kościoła. odsłonięto go na długości 0,68 m. Mur w tej części miał szerokość 0,97 m. Korona muru zbudowana była z cegieł formatu 27,1 × 11,7–12,6 cm, spojonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy białej, miejscami jasnopopielatą, z zawartością prażonego kruszywa granitowego(?). Technika i technologia budowy wskazuje na to, iż mur ten wiązać należy z pozostałościami wieży, odkrytymi w wykopie VI.

WYKOP XV

W wykopie tym natrafiono na fundament ściany filarowo-łękowej wraz z wezglowiami odchodzących łęków, wyznaczający południowo-wschodni narożnik korpusu budowli. Arkady oparte były o wcześniej przygotowane strzępia. Reliktyw odkryty został na poziomie 118,03–118,35 m n.p.m. Filar o szeroko-

Fot. 14. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XIV. Fragment ściany zachodniej wieży kościoła z fazy III

Photo 14. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XIV. Fragment of the west wall of the church tower from phase III

ści 0,81 m, miał długość 0,63 m. Z narożnego filara dwuramiennego odchodziła arkada w kierunku zachodnim do kolejnego filara. Łęk ten rozpięty była na długości 2,36 m i miał szerokość 0,57 m. Opisane elementy identyfikować należy jako narożnik południowo-wschodni nawy barokowej, dobudowanej po południowej stronie kościoła. Udało się również odkryć węzłowie zachodnie narożnego filara, na którym rozpięty był łęk konstrukcyjny ściany południowej. Łęk oparty był na przygotowanej odsadźce z nadwieszka. Odsadźka znajdowała się na wysokości 117,18 m n.p.m. Nie udało się dotrzeć do poziomu posadowienia filarów. Relikt ten zbudowany był z cegieł formatu 25,3–28,4 × 12,4–12,9 × 6,6–7,5 cm, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węgla w postaci pylistej z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Spoina nieopracowana, lekko tylko rozsmarowana na ceglach, wskazywała, że relikty te miały w całości znajdować się w ziemi. Powstanie tych elementów wiązać należy z barokową fazą budowlaną.

WYKOP XVI

Ostatni z wykopów założony został we wschodniej części kościoła, w celu odkrycia reliktyw jego prezbiterium. W trakcie prac ukazała się korona murów południowej części prezbiterium oraz – w odległości 2,22 m od niej – niewielki fragment korony innej ściany o przebiegu wschód – zachód. Na pozostałości wieloboku najstarszego, renesansowego prezbiterium, składał się niewielki fragment lica północnego jego ściany południowej, z załamaniem pod kątem ok. 30° w kierunku północnym,

Fot. 15. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XV. Filary południowo-wschodni dobudowanej barokowej nawy z fazy IV od strony S

Photo 15. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XV. Southeast pillar of annex Baroque nave from phase IV as seen from side S

do zamknięcia prezbiterium od strony wschodniej. Do tej ściany dochodził pod kątem prostym łącznik, który pierwotnie spinał partie fundamentowe renesansowego prezbiterium z analogiczną ścianą barokowego chóru. Ta ostatnia nie zachowała się na tym poziomie, gdyż również wykonana była w konstrukcji filarowo-łękowej. Zachowany fragment ściany południowej prezbiterium, o szerokości 0,81 m, zbudowany został w konstrukcji filarowo-łękowej.

Fot. 16. Wrocław, kościół Salwatora, wykop XVI. Relikty południowej części prezbiterium (faza I) oraz – w głębi – relikty barokowej ściany z fazy IV

Photo 16. Wrocław, church of Our Saviour, excavation XVI. Relics of the south part of the presbytery (phase I) and relics of a baroque wall from phase IV, in depth

wej. Korona odkrytych reliktów znajdowała się na wysokości 117,29–117,55 m n.p.m. Opisane mury zbudowano z dobrze wypalonych w atmosferze utleniającej cegieł „palcówek” formatu 26,0–26,9 × 11,5–12,6 × 7,9–8,3 cm, połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnopopielatej, popielatobrazowej do stalowej, z dużą zawartością węglanu wapnia w postaci grudek i pyłu oraz domieszką prażonego kruszywa granitowego. Nie udało się ustalić wątku odkrytych reliktów. Technika i technologia budowy wskazuje na jego powstanie w 4. ćw. XV – 2. tercji XVI w.

Wspomniany fragment ściany o przebiegu wschód–zachód, odkryty został na głębokości 117,76 m

n.p.m. Ściana ta, o szerokości 0,45 m, odkryta była na długości 0,40 m. Na odsłoniętym fragmencie muru ułożone były naprzemiennie główki i wozówki. Na tym odcinku element zbudowany został z cegieł formatu 25,5–25,7 × 12,4–12,9 × 7,2 cm, spojonych średniotwardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasno-żółtej, z zawartością węglanu wapnia w postaci pylistej, z niewielkim dodatkiem drobnych grudek wapna. Można datować go na okres baroku. Nieznana jest funkcja kolejnej ściany, odkrytej na południe od prezbiterium. Zarejestrowano tam jedyny fragment obiektu, który funkcjonował na południe od prezbiterium i na wschód od nawy barokowej kościoła.

ROZWARSTWIENIE CHRONOLOGICZNE I PRÓBA REKONSTRUKCJI PRZEMIAN PRZESTRZENNYCH KOŚCIOŁA SALWATORA WE WROCŁAWIU

FAZA I: LATA 1561–1568

Ogólna charakterystyka budowli. Ujawnione w trakcie badań reliktów architektoniczne pozwalają przyjąć, że pierwszy kościół w tym miejscu był budowlą orientowaną, jednonawową, z wyodrębnionym prezbiterium zamkniętym poligonalnie, wykonaną zapewne w konstrukcji ryglowej, na co wskazuje plan widokowy Weinerów (ojca i syna) z 1562 r., na bardzo solidnym fundamencie filarowo-łukowym. Korpus, o rzucie prostokąta, na poziomie fundamentów miał wymiary 10,80 × 15,70 m, prezbiterium miało długość 8,40 m i największą szerokość – mierzoną przy łuku tęczy – 7,25 m. Układ przestrzenny kościoła i jego konstrukcja, w tej fazie budowy, były bardzo zbliżone do pobliskiej świątyni protestanckiej w Świniarach, wzniesionej w 1570 r., nigdy istotnie nie przebudowanej, rozebranej w 1880 r.; znanej z fotografii archiwalnej datowanej na 1878 r. (Degen 1965, ryc. 51; Górka 1997, s. 149 i 151, ryc. 5).

Materiał i technika budowy. Odsłoniętą w wielu miejscach partię fundamentową świątyni zbudowano z cegieł ułożonych w wątku jednowozówkowym, połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy jasnopopielatej, z zawartością węglanu wapnia w postaci grudek i pyłu. Zaprawa ta, charakterystyczna dla budownictwa wrocławskiego późnego gotyku i wczesnego renesansu (4. ćw. XV – 2. tercja XVI w.), wraz z zastosowanym wątkiem, pozwalają widzieć budowlę jako realizację szesnastowieczną, chronologicznie bliską znanej ze źródeł pisanych dacie fundacji. Należy jednocześnie zwrócić uwagę, iż jest to jeden z późniejszych – znanych obecnie – przykładów zastosowania wątku jednowozówkowego w budowlach monumentalnych we

Wrocławiu. Technika i technologia budowy wskazuje ponadto na związek budowniczych kościoła z warsztatami pracującymi przy wznoszeniu fortyfikacji miejskich oraz niektórych obiektów leżących w ich sąsiedztwie.

FAZA II: 1577 (1582?) ROK

Ogólna charakterystyka budowli. Później powstać miała pierwsza wieża kościoła, o niepewnej lokalizacji, w której zawieszono trzy dzwony: wielki ufundowany przez wrocławskiego ludwisarza Hansa Fuchsa, i dwa mniejsze przeniesione z sąsiedniego kościoła św. Gertrudy. Według planu Wrocławia zawartego w dziele wydanym przez Matthäusa Meriana (Merian 1650, Zeiller 1650) miała się ona znajdować przy północnej ścianie korpusu, przy północno-zachodnim narożniku kościoła. Na pozostałych, znanych przedstawieniach świątyni, wieża sytuowana jest jednak konsekwentnie od zachodu, na osi kościoła (por. Zeiller 1650; *Wrocław na planach...* poz. kat. nr 1 – plan Weinerów z 1562 r., według zachowanej reprodukcji z 1826 r.; nr 5 – plan Fredericka H. Vrooma – Friedricha Grossa z 1587 r.; nr 6 – plan Georga Hayera z 1591 r.; nr 11 – plan autorstwa Friedricha Bernharda Wernera wydany przez Johanna Davida Schleuena z 1741 r.; nr 13 – plan F.B. Wernera (po 1742 r., przed 1750 r.), z rękopiśmiennej *Topographii Śląska*). Takiej lokalizacji odpowiadają skromne reliktury murów odkrytych w czasie badań, w sąsiedztwie zachodniej ściany najstarszego kościoła.

Materiał i technika budowy. Mury zbudowane były z cegieł połączonych bardzo twardą zaprawą piaszczysto-wapienną barwy stalowej, charakterystyczną dla wrocławskiej architektury renesansowej.

Lico muru świątyni było oskarpowane przynajmniej od strony południowej.

FAZA III: 1610 ROK

Ogólna charakterystyka budowli. Zgodnie z zapisem źródłowym z tego roku, kościół miał być *przedłużony o 18 łokci* (por. Harasimowicz 1997, s. 47), co znajduje potwierdzenie w wynikach badań. Przedłużono wówczas, o wyżej wymienioną wartość – na poziomie fundamentów jest to około 10,90 m wobec spodziewanych około 10,37 m – korpus nawowy w kierunku zachodnim – odtąd była to nawa o wymiarach 10,80 × 26,6–26,7 m – oraz zbudowano nową, masywną wieżę na planie kwadratu o boku 6 m, umieszczoną na osi założenia i przylegającą do elewacji zachodniej świątyni. Wykonany wkrótce potem plan miasta, zawarty w dziele M. Meriana (1650 r.) przedstawia kościół murowany (!), z dość charakterystycznymi oknami zamkniętymi łukiem półpełnym, o prostych podziałach maswerków oraz wieżyczką na sygnaturkę o cechach wczesnorenesansowych. Niewykluczone, że jeden z dwóch widoków zawartych w pracy Meriana z 1650 r. przedstawia bryłę kościoła sprzed przebudowy w 1610 r., różniąc się one bowiem między sobą lokalizacją wieży (por. Zeiller 1650). Zawarta w zapisie źródłowym informacja o podwyższeniu kościoła nie podlega na razie weryfikacji.

Materiał i technika budowy. Do wzniesienia tych murów użyto cegieł układanych w wątku niderlandzkim na bardzo twardej zaprawie piaszczysto-wapiennej barwy białej.

FAZA IV: 1723 ROK

Ogólna charakterystyka budowli. Przebudowa barokowa zasadniczo zmieniła układ przestrzenny kościoła. Wyodrębnione dotąd w jego bryle prezbiterium poszerzono do rozmiarów korpusu, powtarzając jednak dotychczasowe, poligonalne zamknięcie; dobudowano od południa rozległą nawę boczną z dwoma poziomami empor, zakładając również podobne empory w starym korpusie po stronie północnej; ponadto wzniesiono dwie wieżyczki, bezpośrednio przy wieży, dla pomieszczenia schodów prowadzących zapewne na empory. Fakt istnienia dwóch takich wieżyczek potwierdzają też ryciny Friedricha Gottlieba Endlera z początku XIX w. (por. Harasimowicz 1997, s. 46). Ponad wszelką wątpliwość budowla po przebudowie osiemnastowiecznej wykonana była w konstrukcji ryglowej, zbliżonej do tak zwanego *Ständerbau*.

Materiał i technika budowy. Zachowane partie fundamentowe, filarowo-łękowe, poświadczające przekształcenia kościoła, zbudowano z cegieł układanych w wątku niderlandzkim i nieregularnym, na dość twardej zaprawie piaszczysto-wapiennej barwy jasnopopielatej lub też nieco gorszej jakościowo – barwy żółtobrazowej.

FAZA V: LATA 1756–1763

W związku z wydarzeniami wojny siedmioletniej obniżono wieżę kościoła znajdującego się na terenie fortyfikacji. W takiej formie kościół funkcjonował do 1854 r., kiedy to został zniszczony wskutek pożaru i ostatecznie rozebrany.

VI.2. REKONSTRUKCJA KOŚCIOŁA SALWATORA WE WROCŁAWIU

MARIUSZ CABAN

1. PODSTAWY DO STWORZENIA REKONSTRUKCJI

Rekonstrukcja kościoła Salwatora powstała w oparciu o bogate źródła historyczne i wyniki badań archeologicznych (Guszpit i in. 2010). Dzięki rozwarstwieniu chronologicznemu reliktyw kościoła (ryc. 1), było możliwe wykreślenie planu rekonstrukcji poszczególnych etapów rozbudowy. Opracowany w ten sposób rzut przyziemia każdej fazy, stał się podstawą do zbudowania wirtualnych modeli 3D. W poszukiwaniu odpowiednich proporcji oraz form architektonicznych poszczególnych faz budowy, wykorzystano ikonografię obiektu. Posłużono się również podobieństwami do zachowanych kościołów ryglowych z tego samego okresu z terenów Wrocławia

i okolic. Sprawą kluczową dla hipotetycznej wiarygodności rekonstrukcji było odtworzenie układu konstrukcji ryglowej dla każdej z faz budowy. Konieczna była zatem wnikliwa analiza znanych przedstawień kościoła pod tym kątem. Kwestia ta, w ikonografii przedstawiona jest w sposób niejasny i wielokrotnie sprzeczny między sobą. Wynika to zapewne z niedostatecznych umiejętności rysunkowych autorów lub z powielania grafik. W związku z tym, analizę ikonografii rozpoczęto od rozdzielenia ilustracji na te, które zostały sporządzone na podstawie własnych obserwacji autorów oraz te, które powstały w wyniku kopiowania innych grafik. Kolejnym krokiem była